

Vol 3 Issue 11 Dec 2013

ISSN No : 2230-7850

**International Multidisciplinary
Research Journal**

*Indian Streams
Research Journal*

Executive Editor
Ashok Yakkaldevi

Editor-in-Chief
H.N.Jagtap

Welcome to ISRJ

RNI MAHMUL/2011/38595

ISSN No.2230-7850

Indian Streams Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial board. Readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

International Advisory Board

Flávio de São Pedro Filho
Federal University of Rondonia, Brazil

Mohammad Hailat
Dept. of Mathematical Sciences,
University of South Carolina Aiken

Hasan Baktir
English Language and Literature
Department, Kayseri

Kamani Perera
Regional Center For Strategic Studies, Sri Lanka

Abdullah Sabbagh
Engineering Studies, Sydney

Ghayoor Abbas Chotana
Dept of Chemistry, Lahore University of Management Sciences[PK]

Janaki Sinnasamy
Librarian, University of Malaya

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Anna Maria Constantinovici
AL. I. Cuza University, Romania

Romona Mihaila
Spiru Haret University, Romania

Loredana Bosca
Spiru Haret University, Romania

Horia Patrascu
Spiru Haret University,
Bucharest,Romania

Delia Serbescu
Spiru Haret University, Bucharest,
Romania

Fabricio Moraes de Almeida
Federal University of Rondonia, Brazil

Ilie Pintea,
Spiru Haret University, Romania

Anurag Misra
DBS College, Kanpur

George - Calin SERITAN
Faculty of Philosophy and Socio-Political
Sciences AL. I. Cuza University, Iasi

Xiaohua Yang
PhD, USA

Titus PopPhD, Partium Christian
University, Oradea,Romania

.....More

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade
ASP College Devruk, Ratnagiri, MS India

Iresh Swami
Ex - VC. Solapur University, Solapur

Rajendra Shendge
Director, B.C.U.D. Solapur University,
Solapur

R. R. Patil
Head Geology Department Solapur
University,Solapur

N.S. Dhaygude
Ex. Prin. Dayanand College, Solapur

R. R. Yalikar
Director Management Institute, Solapur

Rama Bhosale
Prin. and Jt. Director Higher Education,
Panvel

Narendra Kadu
Jt. Director Higher Education, Pune

Umesh Rajderkar
Head Humanities & Social Science
YCMOU,Nashik

Salve R. N.
Department of Sociology, Shivaji
University,Kolhapur

K. M. Bhandarkar
Praful Patel College of Education, Gondia

S. R. Pandya
Head Education Dept. Mumbai University,
Mumbai

Govind P. Shinde
Bharati Vidyapeeth School of Distance
Education Center, Navi Mumbai

G. P. Patankar
S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka
Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar

Alka Darshan Shrivastava
Rahul Shriram Sudke
Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore

Chakane Sanjay Dnyaneshwar
Arts, Science & Commerce College,
Indapur, Pune

Maj. S. Bakhtiar Choudhary
Director, Hyderabad AP India.

S.KANNAN
Annamalai University,TN

Awadhesh Kumar Shirotriya
Secretary, Play India Play, Meerut (U.P.)

S. Parvathi Devi
Ph.D.-University of Allahabad

Satish Kumar Kalhotra
Maulana Azad National Urdu University

Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.isrj.net

नागार्जुन के बहुचर्चित उपन्यास

fA; dk
fgUnh foHkx] Tkñ , Ekñ , Uki dkWst] vEckyk dñ A

सारांश: नागार्जुन प्रतिष्ठित लेखक के रूप में जाने जाते रहे हैं। नागार्जुन जी ने बहुत तरह से साहित्य रचना की है। उन्होंने गद्य-पद्य दोनों क्षेत्रों में माहरत हासिल की है। जितनी पकड़ उनकी काव्य विद्या में थी, उतनी ही पकड़ उनकी गद्य विद्या में भी रखते थे। नागार्जुन उपन्यास साहित्य में बारह बहुचर्चित उपन्यास लिखे। उनके बारह उपन्यासों में-'रतिनाथ की चाची', 'बलचनमा', 'नई पौध', 'जमानिया का बाबा', 'हीरक जयन्ती', 'वरुण के बेटे', 'दुखमोचन', 'उग्रतारा', 'कुंभीपाक', 'बाबा बटेसरनाथ', 'पारो', 'गरीबदास' आदि हैं।

प्रस्तावना:-

कहा जाता है कि उपन्यास लिखने की पहली प्रेरणा नागार्जुन को राहुल साकृत्यायन द्वारा दी गई डिक्टेशन से ही मिली। नागार्जुन अमवारी में किसान आन्दोलन का नेतृत्व करने के कारण गिरफ्तार कर छपरा जेल में रखे गए थे। उस समय राहुल जी भी उस जेल में थे। इस जेल यात्रा में राहुलजी ने अपना उपन्यास 'जीने के लिए' नागार्जुन को डिक्टेशन देकर लिखवाना शुरू किया। नागार्जुन की यह पहली जेल यात्रा थी। राहुल उस समय तक कई बार जेल जा चुके थे। जेल में वे अपने समय का उपयोग साहित्य रचना के लिए किया करते। नागार्जुन के बहुचर्चित बारह उपन्यास का कथाविन्यास इस प्रकार से है—

रतिनाथ की चाची

हिन्दी साहित्य का बहुचर्चित उपन्यास रहा है। यह 1948 ई0 में इलाहाबाद से प्रकाशित हुआ था। यह उपन्यास नारी की दशा तथा उसके दुखों की कहानी दर्शाता है। इस उपन्यास की मुख्य पात्रा जिसे रतिनाथ की चाची कहा जाता है उसका नाम गौरी है। रतिनाथ की चाची एक विधवा नारी है जिसके साथ समाज अन्याय का पहाड़ ढाह देता है। उपन्यास में रतिनाथ की चाची आजीवन दुखी रहती है और दुख के साथ ही उसकी मृत्यु होती है। उपन्यास का दूसरा पात्र बालक रतिनाथ होता है जो कथाक्रम को आगे बढ़ाता है। क्योंकि उसी पात्र की चाची ही इस उपन्यास की मुख्य पात्रा है। रतिनाथ का चाची के लिए उसकी मां—बाप सब कुछ होती है और चाची का भी राति के अलावा कोई दूसरा सहारा नहीं होता।

चाची के पति की मृत्यु हो गई होती है और एक दिन अंधेरी रात में रतिनाथ का पिता जयनाथ उसकी आबरू लूट लेता है जो उसका देवर होता है और अब वह उसके बच्चे की मां बनने वाली होती है जो कि एक विधवा के लिए भारी कलंक था। समाज उस पर उंगलियां उठाता है। गांव की औरतें उसका जीना दूभर कर देती हैं। चाची सारे समाज से बच-बचाकर अपनी मां के यहां जाकर अपना पेट गिरा देती है लेकिन फिर भी समाज उसे जीने नहीं देता। पड़ोस की औरतें उसके बेटे को भड़का देती हैं और वह उसे मारता—पीटता

है। अंत में भी उसका बेटा उसका चेहरा देखने तक नहीं आता। रतिनाथ ही उसका दाह—संस्कार करता है।

बलचनमा

'बलचनमा' नागार्जुन का दूसरा चर्चित उपन्यास है। यह उपन्यास इलाहाबाद से प्रकाशित हुआ था। उपन्यास का नायक बलचनमा है। यह ग्रामीण समाज की दर्दनाक कथा है जिन पर उच्चवर्ग के कहर ढाता है। उपन्यास में उच्च वर्ग तथा निम्न वर्ग का सघर्ष दिखाया गया है। उपन्यास में उच्च वर्ग किस प्रकार निम्न वर्ग की बहु—बेटियों की इज्जत लूट लेते थे बताया गया है। निम्न वर्ग की जमीनें भी लूट ली जाती थीं। बलचनमा एक गरीब खेतिहार का बेटा है। उसके पिता को आम तोड़ने के गुनाह में ठाकुर पीटकर मार डालते हैं। जब वह केवल नौ—दस साल का होता है। उसे उन्हीं ठाकुरों के यहां भैंस चराने की नौकरी करनी पड़ती है। मलिकाइन उसे गालियां निकालती हैं और जुठा खाना खिलाती है। उसके उपर चोरी का इल्जाम लगता है। वह वहां से भागकर फूल बाबू के यहां चला जाता है जहां वह स्वराज की लड़ाई में शामिल हो जाता है। आखिर में बलचनमा ठाकुरों के अत्याचारों के विरुद्ध आवाज उठाता है। बलचनमा एक होनहार, परिश्रमी, सुदृढ़ विचारों वाला, क्रान्तिकारी युवक है।

नई पौध

'नई पौध' नागार्जुन का तीसरा उपन्यास है। यह उपन्यास इलाहाबाद से प्रकाशित हुआ। यह विवाह समस्या पर आधारित उपन्यास है। इसमें बहु—विवाह, बाल—विवाह, तथा नई पीढ़ी तथा पुरानी पीढ़ियों के बीच संघर्ष दिखाया गया है। 15 साल की युवती विश्वेसवरी इस उपन्यास की मुख्य नायिका है। उपन्यास का सारा कथानक उसी के इर्द—गिर्द घूमता है। उसका नाना खोंखा पंडित उसके लिए एक 50 वर्ष का वर ढूँढ़कर लाते हैं जो अमीर व्यक्ति होता हैं, को बेचना चाहते हैं। गांव के युवा तथा विश्वेसवरी का एक मामा उसके पक्ष में खड़े हो जाते हैं तथा उसकी शादी एक पढ़े—लिखे युवक से कर देते हैं।

બાબા બટેસરનાથ

નાગાર્જુન કા 'બાબા બટેસરનાથ' નામક ઉપન્યાસ દિલ્લી સે પ્રકાશિત હુआ। 'બાબા બટેસરનાથ' એક આંચલિક ઉપન્યાસ હૈ। ઉપન્યાસ કે માધ્યમ સે 'નાગાર્જુન ને દર્ખભગા જિલે કે રૂપાલી ગાંવ કા વિત્રણ કિયા હૈ'। ઉપન્યાસ મેં બાબા બટેસરનાથ એક વિશાળ વટ વૃક્ષ કે રૂપ મેં જેકિશુન કો ઉસકે દાદા પરદાદા કી કહાની તથા ગાંવ મેં પડે અકાલ કે બારે મેં સુનાતા હૈ। ઉપન્યાસ મેં જેકિશુન તથા બાબા બટેસરનાથ દો મુખ્ય પાત્ર હું તથા ઉન્હીં કે માધ્યમ સારા કથાનક પ્રસ્તુત હુઆ હૈ। ઉપન્યાસ મેં ગાંવ કે ઉચ્ચવર્ગ અત્યાચારો તથા રાજનીતિક દાવપેંચોં તથા પ્રશાસન કી અવ્યવસ્થા કા દિઢોરા પીટા ગયા હૈ। બરગદ કા યહ પેડ જિસે બાબા બટેસરનાથ કહા હૈ વહ સૌ વર્ષ સે ઉપર કી બાત ઉપન્યાસ કે માધ્યમ સે સુનાતા હૈ।

વરુણ કે બેટે

નાગાર્જુન કા ઉપન્યાસ 'વરુણ કે બેટે' ભી એક ચર્ચિત ઉપન્યાસ રહા હૈ। ઉપન્યાસ ગરીબ મધુયારા વર્ગ પર આધારિત હૈ જિનકી આજીવિકા મછલી પકડને ઔર બેચને પર આધારિત હૈ। તાલાબો ઔર પોખરોં સે મછલી પકડકર બેચતે થે તથા અપના પેટ પાલતે થે। ઉચ્ચ વર્ગ કે લોગ ઉનકા નિવાલા છીનને કી કોશિશ કરતે હું જિસમે મધુરી તથા ઉસકા પિતા ખુરખુન હોય ઇસ ઉપન્યાસ કે મુખ્ય પાત્ર હું। દોનોં બઢી બહાદુરી સે શોષકોં કા મુકાબલા કરતે હું ઉન્હેં ચુનોતી દેતે હું। મધુરી ગાંવ કી હી મધુયારા વર્ગ કે લડકી હૈ જો ઉચ્ચવર્ગ કે પ્રતિ આન્દોલન કરતી હૈ। મધુરી સમજાદાર લડકી હોને કે સાથ-સાથ બહાદુર ભી હૈ। મધુરી ગાંવ કી કમેટી કે સાથ મિલકર પુલિસ કે ખિલાફ નારેબાજી કરતી હુઈ કહતી હૈ।

પારો

'પારો' ઉપન્યાસ સન 1975 ઈં ૩૦ મેં પ્રકાશિત હોકર આયા। નાગાર્જુન ને ઇસ ઉપન્યાસ કે માધ્યમ સે અનમેલ વિવાહ સમસ્યા કો ઉઠાયા હૈ। ઇસમેં પારો નામક નાયિકા કો સાઠ વર્ષીય પુરુષ સે શાદી કરતી હૈ ઔર ઇસકા અંત પારો કી મૃત્યુ કે સાથ હી હોતા હૈ। પારો એક બહુત હી સુન્દર ઔર સમજાદાર લડકી હૈ જિસે પચાસ વર્ષીય બૂઢે ટાકુર સે શાદી કરતી હૈ। વહ અપને મસેર ભાઈ બિરજુ જેસા પત્તિ ચાહતી થી લેકિન ઐસા નહીં હોતા। 'ઉસકી ઉપ્ર યાદી પાંચ છ: વર્ષ કી થી। દેખને સુનને મેં તો થી કાલી કલૂટી, મગર બહુત હી સમજાદાર બૂજવાલી થી। પારો અપને ભાગ્ય પર રોતી હુઈ કહતી હૈ, 'હે ભગવાન! લાખ દંડ દે, મગર ફિર ઔરત બનાકર ઇસ દેશ મેં જન્મ નહીં દે-છોંઆ। પૈતાલીસ વર્ષ કા નરપિશાચ એક અબોધ લડકી કે સામને દસ રૂપયોં કે નોટોં કા ડેર ઇસલિએ લગાવે કિ..... !'

દુખમોચન

નાગાર્જુન કા યહ ઉપન્યાસ દિલ્લી સે પ્રકાશિત હુઆ થા। 'દુખમોચન' ઉપન્યાસ મેં નાગાર્જુન ને એક નૌજવાન દુખમોચન કા વર્ણન કિયા હૈ જો અપને ગાંવોં કી ભલાઈ કે લિએ અપની નૌકરી છોડકર ગાંવવાલોં કે મદદ કરતા હૈ। વહ ઉપન્યાસ કા નાયક હૈ। ગાંવ કે કુછ ઉચ્ચવર્ગ કે લોગોં દ્વારા નિસ્ન વર્ગ કે હિસ્સે કા ભી ડકાર જાના દર્શાયા ગયા હૈ। ગાંવ મેં ભયાનક આગ સે સબકે ઘર જલ જાતે હું, ઐસી દશા મેં સબ બેઘર હો જાતે હું લેકિન દુખમોચન

સરકાર સે તથા દૂસરે ગાંવ સે મદદ લેકર ઉન લોગોં કે લિએ ઘર તથા ખાને કે લિએ રોટી કા ઇન્તજામ કરતા હૈ। સરકાર સે ગાંવવાલોં કે લિએ અનાજ મંગવાતા હૈ ઔર ઉસ અનાજ કો ગાંવવાલોં મેં બાંટતા હુઆ કહતા હૈ। વહ એક સાહસી, કર્મઠ, મેહનતી, સચ્ચા ઇન્સાન જો ગાંવ કો એકસૂત્ર મેં પિરોના ચાહતા હૈ તથા દક્ષિયાનુસી લોગોં કો સબક સિખા દેતા હૈ।

કુંભીપાક

નાગાર્જુન કા 'કુંભીપાક' ઉપન્યાસ સન 1960 ઈ. મેં પ્રકાશિત હુઆ। ઉપન્યાસ મેં વેશ્યવૃત્તિ કો દર્શાયા ગયા હૈ તથા જિસમફરોશી કે દલદલ મેં ફંસી ઔરતોં કી કહાની હૈ। ભુવન, કાંતા તથા કપાંડર કી બીબી નિર્મલા ઇસ ઉપન્યાસ કી પાત્ર હું જિનમેં નિર્મલા મુખ્ય પાત્ર હૈ। ઉસી કી માધ્યમ સે ઘટનાક્રમ આગે બઢતા હૈ। ભુવન ઔર ઉસકી બુઆ બી.એન શર્મા કે ચંગુલ મેં ફંસકર આજીવન કષ્ટ ઝોલતી હું, જો ઔરતોં કે દલાલ થા। ભુવન કો તો કમ્પોડર કી બીબી ઇસ દલદલ સે નિકાલ લેતી હૈ લેકિન ઉસકી બુઆ બડી મુશ્કિલ સે નિકલતી હૈ। કમ્પોડર કી બીબી બડી સાહસી, સહૃદયી, ભાવુક તથા સચ્ચી ઔરત કે રૂપ મેં દિખાઈ ગઈ હૈ।

હીરક જયન્તી

નાગાર્જુન કા ઉપન્યાસ સન '1962 મેં પ્રકાશિત હુઆ। બાબુ નરપત સિંહ કે લિએ અભિનંદન ગ્રંથ સમારોહ કા આયોજન કરતે કો લેકર યહ ઉપન્યાસ લિખા ગયા હૈ। બાબુ નરપત સિંહ રાજનીતિજ્ઞ કે રૂપ મેં ઉપન્યાસ મેં દર્શાયે ગએ હું યહ અભિનંદન ગંથ ઉન્હીં કો ગ્રંથ ભેંટ કરતા થા જિસકા અસલી મકરસદ પૈસા ઇક્ટટા કરતા થા જિસમેં લેખક તથા સમાજ કે કુછ ઉચ્ચ વર્ગ કે લોગ શામિલ હું। ઉન્હેં સમાજ, લોગ, પરિવાર સે કુછ લેના-દેના નહીં હૈ। ઉપન્યાસ મેં રાજનીતિઝોં, કવિયોં, બડે સાહૂકારોં, મિલ માલિકોં, તથા ભ્રષ્ટ પ્રશાસન કો કચ્ચા ચિટ્ટા ખોલા ગયા હૈ જો કિ ઝૂઠી શાન કે લિએ કુછ ભી કરતે સે નહીં ચૂકતે। ઇસમેં મંજૂમુખી નાયિકા કે રૂપ મેં ચરિતાર્થ હૈ।

ચગ્રતારા

'ચગ્રતારા' ઉપન્યાસ નાગાર્જુન કા નારી સમસ્યા તથા વિવાહ સમસ્યા પર આધારિત ઉપન્યાસ હૈ। ઇસ ઉપન્યાસ મેં અન્તર્જાતીય વિવાહ કે ચિત્રિત કિયા ગયા હૈ। નારી કી વિવશતા કા ચિત્રણ ઉપન્યાસ મેં દેખને કો મિલતા હૈ। ઉપન્યાસ મેં પ્રેમ વિવાહ કી ચર્ચા ભી કી ગઈ હૈ। ઇસ ઉપન્યાસ કા કથાનક ડિરિસ્ટ્રક્ટ જેલ રતનપુર મેં સિપાહીઓ કે નિવાસ સ્થાન તથા જેલ કે ચારોં ઔર ઘૂમતા હૈનું। ઇસ ઉપન્યાસ કે મુખ્ય પાત્ર હૈ ઉગની ઔર કામેશ્વર જો દોનોં એક દૂસરે પ્રેમ કરતે હું ઔર ભાગ કર શાદી કરતા ચાહતે હું લેકિન પુલિસ ઉન્હેં પકડકર જેલ મેં ડાલ દેતી હૈ। વહીં સે શુરૂ હોતી હૈ ઉનકે દુખોં કી કથા। ઉગની એક બહાદુર ઔર સુન્દર લડકી હૈ। ઉગની કામેશ્વર કા ચિત્રણ કરતી હુઈ કહતી હૈ, 'મૈને અપના સબકુછ જિસે સૌંપ દિયા થા, ઉસી કે સાથ ગાંવ સે નિકલી થી વહી આપકે ક્વાર્ટર સે નિકાલ લાયા હૈ। ઉસ આદમી કા દિલ બહુત બડા હૈ। પરાએ ગર્મ કો ઢોનેવાલી અપની પ્રેમિકા કો ફિર સે બિના કિસી હિચક કે, ઉસને સ્વીકાર કર લિયા। ઉસને મુજસે શાદી કર લી હૈ।' ઉપન્યાસ મેં પ્રેમ કો ઉચ્ચ સીન દિયા ગયા હૈ। કિસી ભી પરિસ્થિતિ પર ઉગની ઔર કામેશ્વર કા પ્રેમ નહીં ઘટતા।

जमनिया का बाबा

नागार्जुन ने अपने इस उपन्यास में ढोंगी, साधुओं तथा बाबाओं के आडम्बरों का कच्चा चिट्ठा खोला है। बाबाओं के प्रति लोगों का अंधविश्वास का चित्रण है। उपन्यास में बताया गया है कि किस कारण जमनिया का बाबा साधू वेश को अपनाता है। जमनिया का बाबा तीन दोस्तों में से वह साधू होता है जिसे उनकी प्रेमिका के कल्प के इल्जाम में पुलिस को उसकी छानबीन होती है और वह भागकर साथू बन जाता है। उपन्यास में मुख्य पात्र मस्तराम है। वह बाबा का चेला होता है। लोगों को बाबा का परसाद बांटते हुए वह बेत छुआता था, लेकिन भांग के नशे में वह एक साधू की पिटाई कर देता है जिसके जुर्म में उन्हें जेल हो जाती है। लोगों पर टोटके करते रहते थे और अपने आश्रम में कई गुनाह करते हैं। इस तरह नागार्जुन ने इस उपन्यास में आई नारी पात्र को भी वख्ती चित्रण किया है जो इन बाबाओं के साथ भोग वासनाओं में संलिप्त रहती है। साधुनी का वेश धारण करने पर भी वे अपने आपको वासना से अलग नहीं कर पातीं। उपन्यास में नारी शोषण चित्रित किया गया है।

गरीबदास

गरीबदास उपन्यास नागार्जुन का अन्तिम ही उपन्यास है। इसके बाद जो उन्यास उन्होंने लिखा वह अधूरा ही रहा। यह दलित चेतना पर आधारित उपन्यास है। उच्च वर्ग तथा निम्न वर्ग के बीच के संघर्ष की कहानी उपन्यास के कथाक्रम को आगे बढ़ाते हैं। उपन्यास में कई पात्र हैं लेकिन हरिजानंद इस उपन्यास का मुख्य नायक पात्र है जो गरीबों तथा दलितों के लिए सोचता है उनके लिए कार्य करता है। गरीब तथा दलित बच्चों के लिए अलग स्कूल बनाता है क्योंकि उच्चवर्ग के बच्चों के डर के कारण दलित बच्चे स्कूल नहीं जाते थे। डाकुओं का वर्णन उपन्यास में किया गया है। उनके पकड़े जाने की घटना उपन्यास में चित्रित है। उच्चवर्ग तथा निम्नवर्ग के बीच की खिंचतान और व्यथा को उपन्यास में दर्शाया गया है।

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि नागर्जुन के उपन्यासों के पात्र बड़े ही समझदार, जुझारू, साहसी, क्रान्तिकारी, सहदयी, दयालू, निडर, मेहनती, परोपकारी आदि गुणों से परिपूर्ण हैं। उन्होंने पात्रों के सृजन में बड़ी सूझ-बूझ से काम लिया है। उनकी वेशभूषा, बोलचाल तथा परिवेश का पूरा ध्यान रखा है। नागर्जुन के पात्र बड़े ही स्वाभाविक लगते हैं। पात्रों के चरित्र चित्रण में नागर्जुन की पकड़ का लेखक कोई अन्य नहीं। उनके पात्र समाज के निम्न वर्ग से अधिक संबंधित हैं। उनके पात्र चरित्र-चित्रण आनोखा है।

संदर्भ संकेतः

1. शोभाकांत (स0), (दिल्ली, राजकमल प्रकाशन, 2003)
 2. नागर्जुन रचनावली – 4 – उपन्यास
 3. नागर्जुन रचनावली – 5 – उपन्यास
 4. विजयबहादुर सिंह, नागर्जुन और उनका रचना संसार (हापुड़, संभावना प्रकाशन, 1982) पृ. 14
 5. प्रणय, नागर्जुन की सामाजिक चेतना (दिल्ली, यात्री प्रकाशन, 1995) पृ. 10
 6. तेज सिंह, नागर्जुन का कथा—साहित्य (दिल्ली, पराग प्रकाशन, 1993) पृ. 15
 7. प्रेमलता दुआ, समाजवादी यथार्थवाद और नागर्जुन का काव्य (दिल्ली, यात्री प्रकाशन, 1997) प.

८. सत्यानारायण, नागार्जुन कवि : और कथाकार (जयपुर, रचना प्रकाशन, १९९०) १४

1. शोभाकांत (स.), नागार्जुन रचनावली –5 (नयी दिल्ली, राजकमल प्रकाशन, 2003) पृ. 370

Publish Research Article International Level Multidisciplinary Research Journal For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper,Summary of Research Project,Theses,Books and Book Review for publication,you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed,India

- * International Scientific Journal Consortium
- * OPEN J-GATE

Associated and Indexed,USA

- Google Scholar
- EBSCO
- DOAJ
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Databse
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database
- Directory Of Research Journal Indexing

Indian Streams Research Journal
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005,Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.isrj.net